

MO'G'UL BOSQINI DAVRI XORAZM SHAHARLARI TAQDIRI: YOZMA MANBALAR TAHLILI

*Shomurodov Otajon Hamidovich, Urganch Innovatsion universiteti
tarix fani o'qituvchisi*

THE FATE OF KHOREZM CITIES DURING THE MONGOLS' CONQUEST: ANALYSIS OF WRITTEN SOURCES

*Shomurodov Otajon Hamidovich, History teacher at Urgench
Innovation University*

СУДЬБА ГОРОДОВ ХОРЕЗМА ВО ВРЕМЯ МОНГОЛЬСКОГО ЗАВОЕВАНИЯ: АНАЛИЗ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ

*Шомуродов Отажон Хамидович, преподаватель истории
Ургенчского инновационного университета*

Annotatsiya: Xorazmshoh – anushteginiylar davlati o'z davrida dunyoning eng yirik davlatlaridan biri bo'lishi bilan birga, shaharsozlik madaniyati yuksak taraqqiy qilgan o'lkalardan biri ham edi. Birgina Movarounnahrda 450 taga yaqin shahar va qal'alar mavjud bo'lib, ular davlatning iqtisodiy salohiyatini ham ko'rsatib turardi. Ammo, nima sababdan ko'chmanchi dasht mo'g'ul qabilalari qo'shinlari tomonidan bu shaharlarning osonlikcha egallanishi masalasi haligacha tarixchilar ichida bahsli va dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Shu jihatdan olganda, ushbu maqolada, bu mavzu bo'yicha haligacha mavjud muammoli vaziyatlar, bahsli masalalar va qarashlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Muhammad Xorazmshoh, Chingizxon, O'tror, Buxoro, Samarqand, Xo'jand, Urganch, an-Nasaviy, Juvayniy, Ibn al-Asir, Rashididdin, Juzjoni.

Abstract: In addition to the fact that Khwarazmshah – Anushteginid state was one of the largest countries in the world in its time, urban planning culture was one of the highly progressive countries. In Movarounnahr alone, there were about 450 cities and castles, which also showed the economic potential of the state. However, for some reason, the question of the easy occupation of these cities by the troops of nomadic steppe Mongol tribes is still one of the controversial and pressing problems within historians. In this respect, this article will analyze the problem situations, controversial issues and views that still exist on this topic.

Key words: Muhammad Khwarazmshah, Genghis Khan, O'trar, Bukhara, Samarkand, Khojand, Urganch, an-Nasawi, Juwayniy, Ibn al-Asir, Rashididdin, Juzjani.

Аннотация: Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов было не только одним из крупнейших государств мира своего времени, но и одной из стран с высокоразвитой городской культурой. Только в Мавераннахре насчитывалось около 450 городов и крепостей, что также свидетельствовало об экономическом потенциале государства. Однако вопрос о причинах столь лёгкого захвата этих городов армиями степных кочевых монгольских племён до сих пор остаётся одной из дискуссионных и актуальных проблем среди историков. В связи с этим в данной статье анализируются проблемные ситуации, спорные вопросы и взгляды, существующие по этой теме.

Ключевые слова: Мухаммад Хорезмшах, Чингисхан, Уtrar, Бухара, Самарканд, Худжанд, Ургенч, ан-Насави, Джувейни, Ибн аль-Асир, Рашидиддин, Джузджани.



otojonshomuratov29@g
mail.com

<https://orcid.org/0009-0004-5883-5999>



KIRISH

(INTRODUCTION).

Mo'g'ullarning Xorazm – anushteginiylar davlati hududlariga bostirib kirib, yirik va aholisi ko'p bo'lgan shaharlarni osonlik bilan egallashi masalasi bahstlab masalalardan biri hisoblanadi. Chunki manbalarda bu voqealar turlicha berilgan hamda mazkur yozma manbalar mualliflarining birortasi ham shaharlarning mudofaa tizimlarini aks ettiruvchi ma'lumotlarni batafsil keltirmaganlar. Xorazmshohlar – Anushteginiylar davlatining mo'g'ullarga qarshi kurashida shaharlar mudofaasi juda muhim o'rin tutgan albatta. Ammo, ichki siyosiy va harbiy inqiroziy vaziyat, Muhammad xorazmshoh o'zining juda katta qo'shiniga ishonmasligi oqibatida jami 450 taga yaqin shahar va qal'alardan iborat bo'lmish davlatda, shahar va qal'alarni o'z-o'zini himoya qilsin deb, shaharlarni o'z ixtiyoriga tashlab qo'ydi. Xorazmshohning bu rejasi strategik jihatdan xato reja ham emasdi, ammo, birinchidan mo'g'ullarga munosib baho berilmaganligi oqibatida, ya'ni, davlat yuqori harbiy doiralarida mo'g'ullarning dasht ko'chmanchi chorvador aholi bo'lganligi uchun ular shaharlarni qamal qilish va egallash ko'nikmalariga umuman ega emaslar, degan xato xulosaga kelinganligi natijasida mo'g'ullar mustahkam mudofaa tizimiga ega bo'lgan Xorazm shaharlarini ancha oson va tez muddatda egallab borib, xorazmshohlar davlati taqdirini hal qildilar.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI (LITERATURE REVIEW). Yozma manbalarda Xorazmshoh – Anushteginiylar davlati shaharlari va ularning mudofaa tizimi haqida batafsil ma'lumotlar uchramaydi. Faqat bu shaharlarning aholisi soni va qisman mo'g'ullar yurishlari davridagi mudofaa jarayonlari haqida qisman ma'lumotlar keltirilib o'tilgan xolos. Arxeologik tadqiqotlar natijalari ham mo'g'ullar bosqini davri Xorazm davlati shaharlarining ahvoli haqida yetarlicha ma'lumotlar bera olmaydi. Zero, bu tadqiqotlar davomida Xorazm davlati shaharlarining mo'g'ul bosqinchilariga qarshi olib borgan kurashlarida shaharlar tuzilishi, mudofaa tizimi qanday bo'lganligi masalasini ochib berish maqsadi qo'yilmagan. Hatto so'nggi arxeologik tadqiqotlarda ham bu masala e'tibordan chetda qolib kelmoqda. Bu masala qisman o'z aksini topgan manbalar jumlasiga an-Nasaviy, Juvayniy, Ibn al-Asir, Rashiddin va Juzjoni kabi asosiy manbalar kiradi. Ammo, eng avvalo, mazkur manbalarni

chuqur ilmiy tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Umuman olganda bu masala yuzasidan qilingan alohida ilmiy tadqiqotlar deyarli yo'q. Zamonaviy tadqiqotchilarning ko'pchiligi xorazmshohlar mavzusi bilan bog'liq voqea va jarayonlarda eslatilgan shaharlar xususidagi yuzaki ma'lumotlarni keltirib o'tish bilan cheklanadilar xolos. Mazkur mavzu yuzasidan hozircha mo'g'ul bosqini davri xorazmshoh – anushteginiylar davlati shaharlari tuzilishi, hajmi va eng asosiysi ularning mo'g'ullar bosqini davridagi mudofaa tizimi qanday ahamiyatga ega bo'lganligi masalasiga qisman to'xtalib o'tgan tadqiqotchilardan eng muhimlari V.V.Bartold, S.P.Tolstov, N.N. Vakturskaya, O.A.Vishnevskaya, Ye.E. Nerazik va Z. Buniyodovlar tadqiqotlari hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY). Maqolada tizimlashtirish, tarixiy-qiyosiy tahlil, tarixiy ma'lumotlarni umumlashtirish, xolislik tamoyili kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS). Chingizxon 1219-yili anchadan beri puxta tayyorlangan 200 mingga yaqin asosiy harbiy kuchlari bilan Xorazmshoh-anushteginiylar davlati ustiga harbiy yurishni boshladi. Chegaradan o'tgan Chingizxon o'z qo'shinini O'tror shahri yaqinida to'plab uni 4 qismga bo'ldi.

Chig'atoy va O'qtoy qo'shinining bir qismi bilan O'troni qamal etib, uni egallash uchun qoldirildi. Ikkinchi qism esa Jo'chi boshchiligidagi Sirdaryoning yuqori oqimidagi Jand, Yangikent, Borchig'lig'kent, Sig'noq shaharlarni bosib olish uchun yuborildi. Uchinchi qismdagi besh ming chog'li qo'shinga Uloq no'yon va Suketu cherbi bosh bo'lib, O'trordan janubga yurish, Xo'jand va Banokatni egallash vazifasi topshirildi. Chingizxon o'zi bosh bo'lgan to'rtinchi, asosiy qism (uning tarkibida taniqli sarkardalar Jebe va Subutoy ham bor edi) Zarafshon vohasi tomon - Buxoro hamda Samarqandni istilo etish uchun yo'l oldi [5,136; 8,198].

Mo'g'ul bosqini boshlangach Muhammad Xorazmshoh mo'g'ullarga zarba berish xususida Urganchda (Gurganj) harbiy kengash chaqiradi. Unda ko'zga ko'ringan davlat arboblari, aslzodalar, harbiy sarkardalar ishtirok etadilar. Mashhur fikhshunos hamda davlat arbobi Shahobiddin al-Xivaqiy bor qo'shinni Sirdaryo bo'yiga to'plab, uzoq yo'l bosib kelayotgan mo'g'ul qo'shiniga

chegara bo'yidayoq hal qiluvchi zarba berish to'g'risida harbiy jihatdan haq fikrni bildirdi. Shahzoda Jaloliddin taklifiga ko'ra esa, dushmani Movarounnahrda kiritib, so'ngra mahalliy hududni dushmanga nisbatan yaxshi bilganlikdan foydalanib, uni yo'q qilish ko'zda tutilgan edi. Lekin, Xorazmshoh o'z sarkardalariga, ayniqsa qipchoq harbiylariga ishonchsizlik bilan qarar, katta qo'shinni bir joyga to'plashdan, qo'shin yig'ilganda esa o'zini taxtdan ag'darib tashlashlari mumkin ekanligidan cho'chir edi. Shuning uchun sulton va uning onasi tazyiqi bilan kengash mudofaa usuliga o'tishni ma'qul deb topdi. Jami 450 taga yaqin shahar (qal'a) va viloyatlardan iborat bo'lmish davlatda qo'shin katta jangga kirib, vatan sharafini himoya qilish o'rni shahar va qal'alarga bo'lib tashlandi [1,439].

Chegaradagi O'tror mustahkam shahar qal'a bo'lib, mo'g'ullarga olti oy davomida mardonavor qarshilik ko'rsatdi. O'tror hokimi Inalxon (G'oyirxon) qo'lida 20.000 chog'li suvoriy bo'lib, xorazmshoh unga yordam tariqasida 50.000 kishilik "lashkari birun"ni ham yuborgan edi.

Qamal davomida qo'shimcha tarzda yana Qoracha Hojib boshchiligidagi 10.000 kishilik otryad ham yuborildi. O'tror shahri manbalarda keltirilishicha yirik shahar bo'lgan. Shundan kelib chiqib uning mudofaa tizimi ham o'z davri uchun mustahkam shahar bo'lganligi aniq. Bejiz bu shahar mo'g'ullarga 6 oy qarshilik ko'rsatmagan. Urganchni hisobga olmaganda mo'g'ullar hujum qilgan hududlarda birorta shahar bunchalik ko'p qarshilik ko'rsatmagan. Shahar faqat ayrim zotlarning xiyonatkorligi tufayligina egallanib, O'tror shahri o'z jasorati evaziga mo'g'ullar tomonidan butkul buzib tashlangan [9,58-60; 5,136-138; 8,198-199].

Buxoro yo'nalishida ketayotgan Chingizxonga esa Zarnuq (Zerinh) va Nur qal'alari jangsiz taslim bo'ldilar [5,204-205]. Bu shaharlar kichik shaharlar hisoblangan.

Chingizxon 1220-yilning fevral oyi boshlarida (ba'zi adabiyotlarda 7 fevralda deyiladi), Sharqdagi islom dini gumbazi, "butun musulmon shaharlari onasi" nomini olgan "islomiy ilmlar markazi" Buxoro yaqinida paydo bo'ldi. Buxoro shahri ham aholisi ko'p sonli yirik va mustahkam shahar bo'lgan. Uch kunlik shahar qamali boshlandi. Buxoroda bu paytda 12.000 kishilik shahar garnizoni va 20.000 kishilik "lashkari birun"

mavjud edi. Lashkarlarga nufuzli sarkardalar Ixtiyoriddin Qo'shlu, Inanchxon O'g'ulhojib, Hamid Pura Qoraxitoy, Suyunchxon, mo'g'ullardan qochib o'tgan uyg'ur sarkardasi Ko'kxon (Go'rxon) bosh edilar. Avval boshida qo'shin mo'g'ullarga zarba berishga muvaffaq bo'ldi. Keyin esa mo'g'ullarning qo'li ustun kela boshladi. Manbalar ma'lumotlari tahlil qilinadigan bo'lsa, shahar mudofaa tizimi yetarli darajada mustahkam bo'lgan. Ammo, yuqoridagi sarkardalarning muvaffaqiyatsizliklari shahar aholisi ichida shaharni ixtiyoriy mo'g'ullarga topshirish rejasi ustunlik qilib, buxoroliklar Chingizxonga elchi yuboradilar. Xullas, Buxoro shahri juda katta mudofaa salohiyatiga ega bo'lsa-da, shahar aholisi bir-biri bilan kelisha olmaydigan ikki guruhga bo'lingach ixtiyoriy taslim bo'lgan. Ammo, aksariyat shaharliklar o'z qarshiliklarini davom ettirdilar, tunda esa yashirincha askarlarga yordam berib, mo'g'ul askarlariga qarshi hujumlar uyushtirdilar. Shu bilan birga shaharga yordam uchun yuborilgan qang'li-qipchoqlar guruhi shahar arkida yana 12 kun qarshilik ko'rsatdilar. Buxoroliklar qarshiligi mo'g'ullarni qattiq g'azablantirdi.

1220-yili 10-fevral kuni mo'g'ullar Buxoroga kirib keladilar. Chingizxon bunga javoban shaharni yoqib yuborishga buyruq berdi. Aholining katta qismi Samarqand qamaliga, "jonli qalqon" vazifasini bajarish uchun yuborildi. Mo'g'ullar 30000 chog'li qang'li – qipchoqlarni qirib tashladilar. Tez orada Qunduz, Balx va boshqa hududlardagi hokim, amaldorlarning ko'pchiligi hech ikkilanmay mo'g'ullar tomoniga o'ta boshladilar [9,65-66; 6, 361; 5,150-153; 8,205-206].

Buxorodan so'ng Chingizxon Samarqand shahri tomon yo'l oldi. 1220-yil mart oyi boshida u Samarqandga yetib kelib, yon-atrofdagi qishloqlarni yer bilan yakson qildi. Chingizxon Samarqandni egallashga alohida ahamiyat berdi. Samarqandning Movarounnahr uchun, xorazmshohlar davlati uchun ahamiyati beqiyos ekanligini Chingizxon yaxshi bilar edi. Chunki, bu davrda Samarqand nafaqat Movarounnahrning, balki, butun islom Sharqining eng yirik shaharlaridan biri edi. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra mo'g'ul bosqini arafasida Samarqand maydoni 550 gektar bo'lib, deyarli Bag'dod bilan teng bo'lgan.

Shaharda jang uchun 110 ming askar mavjud bo'lib, ularda 60 mingini turkiylar, g'ullar, halajlar,

xurosonliklar tashkil etar edi. Shahar noibi Turkon Xotunning ukasi To'g'ayxon bo'lgan. Samarqandda shuningdek bir necha taniqli amirlar, sarkardalar ham jangga shay bo'lib, mahalliy xorazmliklar qo'shini 50 mingni tashkil etardi. Shaharda hatto harbiy jangga o'rgatilgan 20 ta fil ham bor edi. Shahar oziq-ovqat zahirasi, mudofaa istehkomlarining puxtaligi jihatidan bir necha yillik qamalga ham chidashi mumkin edi. Ammo, Samarqand mudofaasi ham xoinlik evaziga sharmandali taslim bo'lgan.

1220-yilning mart oyi boshlarida shahar qattiq qamal qililib, to'xtovsiz hujum boshlandi. Qamalning uchinchi kunidan boshlab unga Chingizxonning shaxsan o'zi boshchilik qila boshlaydi. Qamalning beshinchi kuni ulamo, zodagon, shahar harbiy boshliqlari "keyingi qarshilik maqsadga muvofiq emas va ommaviy qirg'in bo'lishini oldini olish kerak", degan maqsadda mo'g'ullarga taslim bo'lishga qaror qiladilar. Shahar qozisi va shayxulislom boshchiligida Chingizxon huzuriga Samarqand ahli nomidan elchilar tashrif buyuradilar. Mo'g'ullar Samarqand bosh suv inshooti – "Jo'yi arziz" – "Qo'rg'oshin novasi"ni buzib tashlab, shaharni tashnalik girdobiga giriftor qildilar. Shahar istehkomi buzib tashlandi. 20 000 chog'li shahar mudofaachilari suv toshqini bois taslim bo'lishga majbur bo'ldilar. Taxminan 1000 nafarli mudofaachilar esa, sulton tomonidan 1211-1214 yillarda qurilgan Jome masjidiga kirib, dushmanga zarba bera boshladilar. Mo'g'ullar masjidga o't qo'yib, mudofaachilarni tirik o'limga mahkum etdilar. Shahar qozisi va shayxulislom vakolati bilan tashqariga olib chiqib ketilgan 50.000 nafar kishidan boshqa barcha aholi qatlamlari behad talon-taroj qilindi. 30.000 nafar hunarmand ahli Chingizxon qarindosh-urug'lariga taqsim qilib berildi. Tirik qolgan shahar ahliga 200.000 dinor o'lpon majburiyati yuklatildi. Samarqandda jami aholining faqat $\frac{1}{4}$ qismigina tirik qoldi, xolos. Mo'g'ullar tomoniga xiyonatkorona o'tib ketgan sobiq shahar noibi To'g'ayxon tez orada o'zining 30.000 kishisi bilan Chingizxon buyrug'iga ko'ra qirib tashlandi. 1220-yil 17-mart Samarqand mo'g'ullar tomonidan istilo etilgan sana hisoblanadi.

Taslim bo'lgan shaharda mo'g'ullar qilgan talon-tarojliklar tufayli "Sayqali ro'yi zamin ast" deb ulug'langan, sharqning buyuk shaharlaridan biri

hisoblangan, bir paytlar gullab-yashnab turgan Movarounnahr poytaxti huvillab qolib, yer bilan yakson qilindi [5,159-163; 6,353-356; 8,206-208].

Chingizxonning katta o'g'li Jo'chi boshchiligidagi mo'g'ul bosqinchilari reja bo'yicha Sirdaryoning yuqori qismidagi yerlarni egallashi lozim edi. Bosqinchilar ma'lum muddatdagi qamaldan so'ng Sig'noq va Borchilig'kent shaharlarini egalladilar. Sig'noq aholisi Jo'chining elchisi Hasan hojini o'ldirib, yetti kun mardonavor qarshilik ko'rsatdilar. Shahar olinganidan so'ng esa uning barcha aholisi qirib tashlandi.

Sirdaryoning yuqori tomonidagi Jand, Shahrikand, Yorkent himoyasi 10 ming kishilik qo'shin bilan amirlar amiri (amiri amiron), Turkon Xotunning yaqin qarindoshi Qutlug'xon qo'lga topshirilgan edi. Qutlug'xon hududni o'z holiga tashab, xoinlik bilan Xorazmga ketib qoldi.

Mo'g'ullar tomonidan Jandga yuborilgan Chin Temur agar shahar Jo'chiga bo'yin egisa aholisi omon qolishini va'da qildi. 1219-yil 4-aprelda Jand mo'g'ullar tomonidan jangsiz egallandi. Shahar aholisi tashqariga haydab chiqilib, to'qqiz kun och-nahor dalada ushlab turildi. Bu vaqtda mo'g'ullar Jand va uning yon-atrofini butkul talon-taroj qildilar [5, 138-141].

Uch kunlik qamaldan so'ng Banokat shahri ham egallanib, aholining bir qismi qilichdan o'tkazildi. Mo'g'ullarning keyingi e'tibori Xo'jandga qaratildi. Ular 20.000 nafar qo'shin va 50.000 ming chog'li asirga tushgan hasharchilarni Xo'jand atrofiga yig'adilar.

Xo'jand hokimi Temur Malik shaharda emas Sirdaryodagi kichik orolchadagi qal'ada uzoq qarshilik ko'rsatgan. Ya'ni, Xo'jand shahri ham mo'g'ullarga uzoq qarshilik ko'rsatmagan. Temur Malik esa Gurganjga yetib keladi va shahar himoyasida qatnashib, Jaloliddinning ozodlik kurashida faol ishtirok etadi [5,141-144].

Chingizxon 1220-yilning yozida Naxshabni jangsiz egalladi va yozni shu yerda o'tkazib, 1220-yilning kuzida Termizga yurishni boshlaydi. Termiz Hindiston va O'rta Osiyo savdo yo'llari tutashgan qulay yerda joylashgan bo'lib, uning Amudaryo sohiliga tutashgan qal'asi o'z vaqtida mustahkam ravishda barpo etilgan edi. Termiz hokimi Faxriddin mo'g'ullar bosqiniga mardonavor turib javob berishga qaror qildi. Ammo, xoinlik natijasida mudofaaning o'n birinchi kuni shahar egallandi. Shahar butkul talon-taroj qililib, xonavayron etildi.

Shahar ahli esa dashtga haydab chiqilib, qirib tashlandi [5,168-169].

Movarounnahrning asosiy qismlari-Sirdaryo havzasi, Zarafshon, Qashqadaryo vodiylari, Buxoro vohasi, Shosh va Farg'ona vodiysi egallangach, Chingizxon endilikda o'zining asosiy e'tiborini xorazmshohlar davlatining markazi Xorazm o'lkasiga qaratdi. Bu yurishga o'g'illari Jo'chi, Chig'atoy, O'qtoy (Ugedey)larni mas'ul qildi. Ayniqsa, xon musulmon sharqining eng katta shahri bo'lmish, madaniyat, savdo gullab yashnagan boy-badavlat qadimgi Urganch (Gurganj) istilosiga katta ahamiyat bilan qaradi.

Gurganj mustahkam mudofaa devoriga ega, hatto 1204-yili g'uriylar sultoni Shahobiddin al-G'uriyning qamaliga ham dosh bergan, poytaxt ahli, o'z jasorati va harbiy tayyorgarligi bilan ham ajralib turar edi. Eng asosiysi manbalar ma'lumotlariga ko'ra shahar bu davrda dunyodagi eng yirik shaharlardan biri bo'lib, shahar aholisi bir milliondan ziyod bo'lgan. Arxeologik tadqiqotlar ham bu ma'lumotlarni tasdiqlaydi. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra shahar o'rta asrlarda sun'iy barpo qilingan juda baland tepalikka qurilgan bo'lib, bu shaharning asosiy qismi shahristonni tashkil qilgan. Bu tepalikning balandligining hozirgi holatining o'zi 22 metrni tashkil qilishini hisobga oladigan bo'lsak, o'rta asrlarda bu tepalik 50 metrga yaqin bo'lgan. Bundan shaharning qanday mustahkam mudofaa tizimiga ega bo'lganligini ko'rsatadi. Bu shahriston atrofi rabod hajmi ming gektaga yaqin bo'lib, shahar o'z davrida, nafaqat Sharqning balki dunyoning eng yirik shaharlaridan biri bo'lgan.

Aynan mo'g'ullar hujumidan oldin Gurganjga otasining o'limidan so'ng Jaloliddin Manguberdi xorazmshoh sifatida kirib keladi. Ammo, afsus, bu shahar mudofaasi boshlanmasdan bir guruh zodagonlar fitna boshlab yuborganlar. Ular Jaloliddin Manguberdiga qarshi fitna uyushtiradilar. Natijada Jaloliddin Manguberdi shaharni tark etadi.

Gurganjda esa shahardagi qipchoq sarkardalari - O'g'ul Hojib, Erbuqa pahlavon, sobiq Jand noibi Qutlug'xon va boshqalar Turkon xotunning jiyani yosh Xumorteginni "sulton" deb e'lon qildilar.

Gurganjga Chingizxonning o'g'illari Jo'chi, CHig'atoy, O'qtoy, taniqli mo'g'ul sarkardalari Tulun cherbi, Ustun no'yon, Qozon no'yon va boshqalar o'z harbiy kuchlari bilan yetib keladilar.

Xorazm Jo'chi boshqaruvi ilkiga tushganligi uchun ham, u shaharni tinchlik bilan mo'g'ullarga topshirishni talab etadi. Lekin, nima bo'lganda ham shaharning jasur himoyachilari mudofaaga qat'iy tayyorgarlik ko'rib, jonajon shaharlarini mo'g'ullarga berishdan qat'iy ravishda bosh tortdilar. Poytaxt atrofini 100.000 dan ziyod mo'g'ullar qo'shini bilan o'rab olish boshlandi. SHahar devorlarini buzish uchun manjaniqlar o'rnatiladi. Mo'g'ullar shaharni katta kuch bilan zabt etishga kirishdilar. Afsuski, yangi "sulton" shahar mudofaasiga bosh bo'la olmadi. Holbuki, shaharda 90 ming kishilik ham qo'shin bor edi. Shunday bo'lsa ham, 1221-yil boshidan boshlangan Gurganj qamali deyarli 7 oy davom etadi. Shahar ahli mo'g'ullarning qurol-yarog'i, palahmon toshlarni otuvchi manjaniqlari, zambaraklaridan cho'chimay, mardonavor kurashga kirishdilar. Nayza va kamon o'qlaridan qo'rqmay, shahar devorlarining buzilgan yerlarini qayta tiklay boshlaydilar. Bir guruh urganchlik harbiy navkarlar shahardan deyarli bir farsah uzoqlikdagi Bog'i-Xurram degan joyda mo'g'ullarga zarba berishga harakat qilib, qahramonona jang qildilar. Lekin, Juvayniyning yozishiga ko'ra, jangda qo'shin va qurol jihatidan ustun bo'lgan mo'g'ullar shu yerlik tinch aholi, jangchilar bilan birgalikda 100.000 dan ziyod aholini qirib tashlaydilar. Sulton zobitlarining boshlig'i Faridun G'uriy o'zining 500 kishilik harbiy otryadi bilan mardonavor tarzda shahar devorlari va darvozalari himoyasiga bosh bo'ldi. Lekin, qo'rqoq va zaif "sulton" Xumortegin shahar darvozasini ochib berib, o'z hayotini saqlab qolish maqsadida xiyonatkorona ravishda mo'g'ullarga taslim bo'ldi. Istilochilar shaharga bostirib kira boshlaydilar. Tarixchilardan an-Nasaviy, Juvayniylarning yozishlariga ko'ra Gurganj aholisi har bir ko'cha, mavzeni jon-jahdlari bilan himoya qilganlar. Ko'prik ustidagi jangda shaharliklar 3000 nafardan ziyod mo'g'ul askarlarini qirib tashlashga ham muvaffaq bo'ldilar.

Shahardagi janglarda xorazmlik mashhur alloma, faylasuf va olim, "Kubroviya" tariqatining asoschisi Ahmad ibn Umar Abul Janob Najmiddin al-Kubro al-Xeva'iy (1145-1221) ham faol qatnashdi. O'ziga "Yo Vatan, yo sharofatli o'lim" degan g'oyani shior qilib olgan bu 76 yoshdagi buyuk shayx qahramonona tarzda jang qilib, o'lim oldidan mo'g'ul navkariga tashlanib, uni avval halok qilib, so'ngra o'zi shahid bo'ladi.

Shahardan 100 000 dan ko'proq hunarmandlar ajratib olinib, Mo'g'ulistonga jo'natildi. Shahar ahli dashtga haydab chiqarilib, bolalar va ayollar bo'lib olindi. «Ortiqcha» asirlar haqoratli o'limga muhtalo etildi. Juvayniyning yozishicha, har bir mo'g'ul askariga shaharliklardan 24 ta asir askar to'g'ri kelgan ekan [5,167]. Qolgan barcha narsalar ham beayov talon-taroj qilindi. Shahar qo'lga olinganidan so'ng uning asosiy qismi buzilib, xonavayron etildi. Bu razolatga ham qoniqmagan mo'g'ullar Amudaryo to'g'onini buzib, shaharni suvga bostirdilar. Bu xususda an-Nasaviy Gurganj "qashqirlar uyasi hamda boyo'g'li va qarg'alarning boshpanasiga aylandi", deb yozgan edi [2,194; 5,163-167; 8,214-217].

Gurganj qamali bilan bir vaqtda Chingizxon 1221-yilning bahorida o'zining e'tiborini Amudaryodan janubdagi yirik savdo yo'llari ustida joylashgan boy madaniy markazlar bo'lmish Balx, Hirot, G'azna, Qandahor, Nishopur va boshqalarga qaratdi. Chingizxon shaxsan Balx yurishiga boshchilik qilib, shaharni zabt etdi. Balx aholisini esa qirib tashladi. Ba'zi bir janublik xorazmshoh noiblari, jumladan Amin-al mulk ham mo'g'ullar tomoniga xiyonatkorona ravishda o'tib ketdilar [5,169-170].

Xurosonda mo'g'ullar yo'lidagi birinchi shahar Niso bo'lgan. Mo'g'ullar 20 ta toshotar zambarak (manjanik) o'rnatib, 15 kun davomida shaharni to'xtovsiz qamal qildilar. Shahar qo'lga kiritilgach uning aholisini tashqariga haydab chiqarib, 70 ming aholini o'ldirdilar. Bu xususda an-Nasaviy afsus-nadomat bilan "ular bilan yirtqich hayvonlarni va osmondagi qushlarni to'yg'azdilar. Qanchadan – qancha qonlar to'kildi, ayollar zo'rlandi, qanchadan-qancha bolalar o'ldirilgan onalarning ko'kraklari yonida o'ldirildi! Bu esa Xuroson viloyatlaridan faqat birginasi edi!", deya yozgan edi. Yo'l-yo'lakay mo'g'ullar duch kelgan mahalliy aholi vakillarini qilichdan o'tkazib bordilar [9,71-75].

1221-yilning fevralida Xurosonning ko'zga ko'ringan yirik shahri Marv aholisining aksariyati boshiga ham shu kun tushdi. Marv shahri bir necha marotaba shafqatsizlarcha talon-taroj qilindi. Oxir-oqibatda shaharda biron kimsa ham qolmadi. Holbuki, shahar musulmon olamida o'z madrasalari va kutubxonalari, olimu-ulamolari bilan mashhur bo'lib, "Marvi jahon" nomini olgan edi [5,182-194].

Jaloliddinga qarshi kurash vaqtida qator qal'a, shaharlar qattiq janglar bilan ishg'ol qilindi (Bamiyon, G'azna, Qandahor, Gardiz, Valiyon va boshqalar). Mo'g'ullarning janubdagi oxirgi egallagan shahri Hindistonning shimoliy g'arbidagi Mo'ltan shahri bo'lib qoldi (1222 yil) [8,224,226-228].

Ta'kidlash joizki, uch yil ichida buyuk Xorazmshohlar davlati mo'g'ullar tomonidan istilo qilindi. Shu davr mobaynida birgina Movarounnahrda 300 dan ziyod katta-kichik shahar egallangan.

Manbalarda "Jahon sultonlari poytaxti" va "Insoniyat buyuk farzandlari beshigi" nomini olgan Urganch (Gurganj), Sharqdagi "Islom tayanchi" Buxoro, qadimiy Afrosiyob vatani Samarqand, masjidlarining soni (1200 taga yetgan) bilan mashhur "Qubbatul islom" Balx, o'z madrasalari bilan dong'i ketgan Marv, o'zining nozikta'b ilmi kishilari bilan ma'lum Nishopur va ko'plab mashhur shaharlar talon-taroj etilib, vayron qilindi. Mo'g'ullarning kuchli zarbasiga uchragan ba'zi shaharlar, masalan, O'tror, Sig'noq, Borchilig'kent va boshqalar umuman uzoq vaqtgacha dashtu-biyobonlarga aylanib qoldi. Shu davrda yashagan arab tarixchisi Ibn al-Asir (1160-1244) mo'g'ul bosqini xususida shunday deb yozgan edi: "Ular (ya'ni mo'g'ullar) hech kimga shafqat qilmadilar, aksincha xotinlar, bolalar, erkaklarni o'ldirdilar, tug'ilmagan go'daklarni nobud qildilar... Movarounnahrda Samarqand, Buxoro va boshqa shaharlarini vayron etib, qirg'in qilib, talon-taroj qilib egalladi. Tatarlar hech qaysi shaharlarni omon qoldirmadilar, ketayotib hamma yerni vayron etdilar" [6,346].

XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION/RECOMMENDATIONS)

Ta'kidlash joizki, shuncha shaharga ega bo'la turib ham Xorazmshohlar davlati mo'g'ullar tomonidan bosib olindi va 400dan ziyod shaharlardan ko'pchiligi vayron qilindi yoki yo'q qilib tashlandi. Shu o'rinda qayd qilish lozimki, xorazmshohlar shaharlarining mudofaa tizimi ojiz bo'lmagan. Bu o'rinda, birinchi navbatda qamal qilingan shaharlarda xoinliklar ro'y berib, mo'g'ullar ko'pgina shaharlarni aynan shu xoinlik evazigagina bosib olishga muvaffaq bo'lganlar. Shuning uchun, yuqorida ta'kidlaganimizdek, Muhammad xorazmshohning qo'shinlarni shaharlarga bo'lib tashlab, shu yo'l bilan

mo'g'ullarni yengish rejasi aslida noto'g'ri reja emas edi. Ammo, Chingizxon boshliq mo'g'ul qo'shinining, faqat dashtlarda urushlar olib borishga layoqatli ko'chmanchilar armiyasidan iborat bo'lgan deb xulosa chiqarish juda katta xato bo'lardi. Ular bu davrga kelib, mudofaaga qarshi katta ko'nikmalarni egallagan, har qanday mustahkam shaharlarni bosib olish tajribasiga ega qo'shinga aylanib ulgurgan edi.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR:

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // В.В. Бартольд. Сочинения. – М., 1963. Т. 1.–760 с.
2. Буниёдов З. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати (1097-1231). – Тошкент: Мумтоз сўз, 2012. – 256 б.
3. Вактурская Н.Н., Вишневская О.А. Памятники Хорезма эпохи Великих Хорезмшахов (XII-начало XIII вв.) //МХЭ., вып.1, -М.: Изд-во АН СССР, 1959, с.150-167.
4. Вактурская Н.Н. О средневековых городах Хорезма //МХЭ, вып.7, -М.: Изд-во АН СССР, 1963. с.41-53.

5. Жувайний Алоуддин Атомалик. Тарихи Жаҳонкушо (Жаҳон фотиҳи тарихи) / Масъул муҳаррирлар: Ҳ. Болтабоев, М. Маҳмудов. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2015. – 504 б.

6. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-та'рих. Полный свод истории /Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г. Булгакова [дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С. Камолиддина]. – Ташкент; Цюрих: Изд-во АН РУз, 2005. – 595 с.

7. Неразик Е.Е. К проблеме развития городов Хорезма //Вкн.: Культура и искусство древнего Хорезма. - М.: «Наука», с.219-227.

8. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. с персидского О. И. Смирновой, редакция проф. А. А. Семенова. – М., Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1952. – Т. 1,кн. 2. – 317 с.

9. Шихобиддин Мухаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти / Камол Матёкубов таржимаси. – Т.: O'zbekiston, 2006. – 384 б.

